

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

KATEDRA ZA STARU POVIJEST

Sandra Jovanović

Egipatski kultovi u Istri

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Boris Olujić

Domentorica: dr. sc. Inga Vilgorac Brčić

Zagreb, prosinac, 2016.

SADRŽAJ

Predgovor	2
1. Uvod	3
1. 1. Istra u antici	3
1. 2. Egipatski kultovi u rimskom svijetu	6
1. 3. Građa	10
1. 4. Stanje istraživanja	10
2. Spomenici egipatskih kultova u Istri	13
2. 1. Pouzdana svjedočanstva egipatskih kultova u Istri	13
2. 2. Spomenici koji potencijalno svjedoče egipatske kultove u Istri	18
2. 3. Egipatski spomenici iz Austrijske zbirke nepoznatog donatora	22
3. Analiza i interpretacija spomenenika egipatskih kultova u Istri	25
3. 1. Bogovi	25
3. 2. Sljedbenici	27
3. 3. Prostor	28
3. 4. Vrijeme	30
4. Zaključak	31
5. Sažetak na engleskom jeziku	33
6. Popis literature	34
6. 1. Kratice	34
6. 2. Bibliografija	35
6. 3. Mrežne stranice	40
7. Prilozi	41
7. 1. Katalog s ilustracijama	41
7. 2. Karta	90

Predgovor

Spomenici egipatskih kultova koji se nalaze u ovome radu podijeljeni su u tri skupine: prvu skupinu čine spomenici koji nam pružaju pouzdana svjedočanstva egipatskih kultova u Istri; drugu skupinu čine spomenici koji potencijalno svjedoče egipatske kultove, u smislu da nismo sigurni da li su se božanstva u ovoj grupi zaista štovala ili su se njihovi elementi koristili kao svojevrsan ukras, najčešće u arhitekturi; treću skupinu čine spomenici Austrijske zbirke koji su došli iz ruku nepoznatog donatora.

Iako je svaki od predmeta u radu obrađen ipak najveći fokus leži na predmetima iz prve skupine budući da oni dokazuju sigurno prakticiranje egipatskih kultova na području Istre u rimsko vrijeme. Riječ je o kultovima Izide, Izide-Fortune, Ozirisa i Apisa. Ovdje su uključeni u razmatranje i epigrafski spomenici iz Trsta i Kopra sa spomenom Izide iz razloga kako bi pregled bio potpun s obzirom na nekadašnji položaj Istre u rimsko doba. Također, u radu se spominju nalazi figurica Harpokrata i božice Neit te nadgrobna stela s likom Serapisa iako se ne nalaze u prvoj skupini predmeta. Razlog tome je što postoje različite teorije oko toga koga točno ti nalazi prikazuju. U katalogu se povodim za zadnjom izdanom literaturom po tome pitanju, ali zbog navedenog razloga nisu uvršteni u prvu skupinu pouzdanih izvora.

Katalog (*Prilog 1*) čini sveukupno 46 predmeta poredanih kronološkim slijedom. Svaka kataloška jedinica sadrži informacije o materijalu spomenika, dimenzijama, mjestu nalaza, trenutnom smještaju, dataciji, literaturi u kojoj su objavljeni te fotografiju. U slučaju da neka od navedenih informacija nedostaje razlog je nedostatak izvora. Osim kataloga s ilustracijama, u prilogu rada su popis literature i karta (*Prilog 2*) na kojoj su označeni lokaliteti predmeta koji spadaju u prvu skupinu spomenika.

1. Uvod

Egipat kao veoma zanimljiva tema za proučavanje nikad nije bila pretjerano omiljena među našim povjesničarima i istraživačima čiji je interes oduvijek bio usmjeren na povijest hrvatskog prostora.¹ No situacija se poboljšava te u zadnjih dvadesetak godina možemo primijetiti porast literature s tematikom Starog Istoka kao i povijesti drevnog Egipta. Činjenica da je prostor Hrvatske nekada pripadao prostoru velikog Rimskog Carstva omogućuje znanstvenicima da se posvete istraživanju elemenata egipatske kulture na našim prostorima uz minimalne troškove, što je dovelo do velikog broja znanstvenih radova na tu temu.² Međutim, istraživanja su uglavnom usmjerena na nekadašnje rimske provincije, Dalmaciju i Panoniju, dok je Istra zbog svoje povijesne i geografske situacije često izuzeta. Iako postoje pokušaji da se nalazi egipatskog kulturnog kruga koji su nađeni na prostoru Istre objedine na jednom mjestu oni su uglavnom nepotpuni ili samo u vidu nabiranja.

Ovaj rad je pokušaj da se svi spomenici ili predmeti koji su na bilo koji način vezani uz egipatske kultove na Istarskom tlu predstave na jednom mjestu.

1. 1. Istra u antici

Smatra se da je današnja Istra dobila ime prema narodu Histra koji su se naselili na većem području Istarskog poluotoka u predrimsko doba.³ Prvi spomen Histra pripisuje se Hekateju iz Mileta, VI. st. pr. Kr.⁴ Važne podatke, naročito o Histarskoj povijesti, zemljopisu i proizvodima daju nam pisani izvori, no oni su većinom oskudni i jednolični, što ne čudi budući da je centar pisanja antičkih autora bio na izrastanju Rima u svjetsku velesilu.⁵ Zbog toga pisana vrela treba proučavati uzevši u obzir brojne ostatke materijalne kulture koji svjedoče onome što je čovjek stvorio i oblikovao svojim rukama kao i mnogobrojne rimske natpise.⁶

¹ Tomorad 2012: 3

² Idem: 7-8

³ Girardi-Jurkić 2005: 12

⁴ Hekat. 59-61, *St. B.* citirano iz: Križman 1997: 28-33

⁵ Križman 1997: 8-11

⁶ Idem: 11

Histri se u izvorima spominju kao pomorski pljačkaši i gusari s kojima je Rim ratovao u ukupno tri navrata.⁷ Ti sukobi su poznatiji pod nazivom histarski ratovi. Prvi je započeo 221. g. pr. Kr., s ciljem da se suzbije njihovo gusarenje koje je ometalo nesmetanu plovidbu Jadranom. Rimske trupe su u konačnici uz velike napore odnijele pobjedu.⁸ Godine 183. pr. Kr. rimski senat je donio odluku o osnivanju latinske kolonije Akvileje, čija je svrha bila spriječiti upade alpskih plemena u Padsku nizinu, ali isto tako služiti kao polazište vojnih kopnenih pohoda na Histre.⁹ Godinama pripremani pohod na Rim započeo je 178. g. pr. Kr. upravo iz Akvileje, poznatiji kao drugi histarski rat, u kojem je Histre predvodio kralj Epulon.¹⁰ Nakon trijumfa u Rimu vojska se vratila u Istru kako bi spriječila novi ustanak.¹¹ Iako je Istra službeno završila pod rimskom vlasti 177. g. pr. Kr., snažniji proces romanizacije pokrenut je tek sredinom I. stoljeća. Rimljani su lokalnom stanovništvu ostavljali njihovu tradicionalnu strukturu i kulturu, sve dok je lokalno stanovništvo, formalno i sadržajno, priznavalo rimsko vrhovništvo.¹² Rim se u tom trenutku zadovoljio priznavanjem svoje vlasti, nametnutim tribunom i vojnim prisustvom. Kao daljnja posljedica poraza bilo je njihovo povlačenje s područja Tršćanskog zaljeva prema jugoistoku, izgleda do rijeke Rižane.¹³ Padom Histarskog kraljevstva Histrija se našla u provinciji Ilirik, iako se pretpostavlja da se i prije sloma kraljevstva smatrala jednom od Ilirskih pokrajina, iako tada rimska vlast nije bila uspostavljena na većem djelu Ilirika.¹⁴ Godine 129. pr. Kr. započeo je treći histarski rat. O ovome ratu imamo najmanje podataka te je ovdje zabilježen posljednji spomen izravnog istupa Histra protiv rimske vlasti.¹⁵

Kako je rimski utjecaj na život stanovnika Histrije rastao, tako dolazi do postupne romanizacije starosjedioca poluotoka. Pod procesom romanizacije podrazumijevamo cjelokupnost aspekata rimske civilizacije i njezine utjecaje na nerimsko stanovništvo.¹⁶ Italici su davali povlastice najuglednijim pripadnicima zajednice, čime se stvorio društveni sloj autohtone elite koji je postao glavni pokretač romanizacije domaćeg stanovništva budući da su se počeli služiti latinskim jezikom i pismom, upoznavati sa rimskom kulturom i

⁷ Starac 2002: 6

⁸ Dukovski 2004: 26

⁹ Starac 2002: 8

¹⁰ Girardi-Jurkić 2005: 13

¹¹ Starac 2002: 9

¹² Budicin et al. 2009: 93

¹³ Starac 2002: 10

¹⁴ Idem: 10-11

¹⁵ Idem: 12

¹⁶ Budicin et al. 2009: 93

vjerovanjima te drugim faktorima rimske civilizacije. Izravno doseljavanje rimskih građana, Italika, bio je drugi način romanizacije. Oni također šire latinski jezik i pismo, rimsku kulturu i vjerovanja, nove načine eksploatacije zemlje i njezinih plodova, kao i novitete na urbanističkom planu.¹⁷ Također, donose novitete u religijski i duhovni život starosjedioca, prenose svoje kultove i religijsku kulturu, no dopuštaju starosjediocima da i dalje vjeruju u svoja lokalna božanstva.¹⁸ Živjeli su uglavnom u kolonijama, gradovima s najvećim stupnjem samouprave. Primjer takvog grada je *Pola* (Pula), osnovana 46. g. pr. Kr. Uz kolonije postojala su i „naselja rimskih građana“ (*oppidum civium Romanorum*) koja nisu imala svoju samoupravu već namjesnika te koja su, nakon određenoga vremena, kada bi narasla i ojačala, mogle postati samostalne kolonije (npr. *Parentium* – Poreč) ili dobiti samo dio samoupravnih prava (npr. *Agida* – Kopar).¹⁹ U Istru se doseljavaju i bogate rimske senatorske obitelji, čiji oslobođeni robovi (*liberti*) uzimaju obiteljsko ime bivšeg vlasnika, čime se romanizacija širi u sve slojeve društva.²⁰

Histria je na početku principata 27. g. pr. Kr. bila u sastavu provincije Ilirik te se tamo nalazila najkasnije do 12 g. pr. Kr. budući da je prema Pliniju Starijem bila priključena Italiji za Agripinina života, a to je bila godina njezine smrti.²¹ Nakon Augustovih administrativnih i političkih podjela Italije i provincija, Istra je, zajedno sa susjednom venetskom oblasti, postala dio italske desete regije - *Regio X.*, jednom od jedanaest upravnih područja. Tako je Italiji priključen veći dio Istre jer je granica s rijeke Rižane pomaknuta na rijeku Rašu. U vrijeme cara Aurelijana regija će se pojaviti pod imenom *Venetia et Histria*.²²

S carem Augustom započinje takozvana carska faza rimske povijesti. O samoj situaciji u Istri u političkom i vojnom smislu u I. i početkom II. stoljeća izvora gotovo da i nema, što svjedoči o više manje mirnom vremenu i stabilnosti na području sjevernog Jadrana, kao i u velikom dijelu Carstva.²³ Tek sredinom II. stoljeća vidljivi su prvi znakovi krize u gospodarskom, političkom i vojnom smislu. Dolazi do upada plemena i naroda na čelu sa Kvadima i Markomanima koji su ugrožavali pogranične pokrajine, zbog čega su stanovnici ugroženih dijelova bježali u zaštićenije susjedne pokrajine, među kojima je bila i Istra

¹⁷ Idem: 93-94

¹⁸ Idem: 94

¹⁹ Idem: 97-98

²⁰ Idem: 94

²¹ Starac 2002: 118

²² Girardi-Jurkić 2005: 19

²³ Budicin et al. 2009: 100

zahvaljujući svom geografskom položaju.²⁴ Nažalost, period koji slijedi slabije je poznat jer se u Istri i oko nje nije događalo ništa važnije u smislu povijesti politike i ratovanja što bi stari izvori zabilježili.²⁵

Rimska vladavina Istri je donijela gospodarski i društveni napredak. U početku, glavne privredne grane Istre bile su uzgoj pšenice i drugih vrsta žitarica, dok su u vrijeme Carstva to bile uzgoj vinove loze i maslina te samim time maslinovo ulje.²⁶ Vino i maslinovo ulje se izvozilo što dovodi do razvoja trgovine, što kopnenim što morskim putem (amfore). Žitarice, povrtlarke kulture i voće su se i dalje uzgajali, ali samo za vlastitu uporabu i za usko tržište unutar Istre. Također se uvode nove tehnike obrade zemlje kao i nove metode obrade plodova. S obzirom na geografski položaj Istre i njezinu dobro razvijenu morsku obalu, ne čudi podatak o važnosti ribolova i uzgoja školjaka. Osim što se lovila, riba se uzgajala i čuvala u posebno građenim morskim ribogojilištima.²⁷ Zahvaljujući porastu građevinske djelatnosti i razvoju kamenorezačkog obrta i umjetnosti, otvaraju se brojni kamenolomi te se razvijaju lokalni obrti lončarstva, keramičarstva, lončarstva, ciglarstva, drvodjelstva, bunarstva te valjaonice i predionice vune.²⁸ Rimski utjecaj je možda ipak najočitiji na urbanističkom planu, iz tog razloga što je mnogo toga ostalo sačuvano do dana današnjeg. Jedno od osobito važnih dostignuća bilo je izgradnja vodosprema te provođenje vodovodne i kanalizacijske mreže u gotovo sve histarske gradove kao i u sklopu većih *villa rustica* i ljetnikovaca. Organizacija prostora u gradovima bila je točno određena: mreža trgova i ulica sa jednim glavnim trgom – *forumom*. Treba spomenuti i građevine poput amfiteatara, kazališta, hramova, kurija i javnih termi u kojima se odvijao društveni i javni život.²⁹ Središta zemljišnih posjeda izvan grada bile su *villae rusticae* u kojima je gospodarsko težište bilo na poljoprivredi, a u kojima su ljudi živjeli i radili.³⁰

1. 2. Egipatski kultovi u rimskom svijetu

Širenje orijentalnih kultova, a time i egipatskih u rimskom svijetu, uvjetovano je cijelim nizom čimbenika. Na to su utjecali situacija u rimskoj Republici u smislu društveno-političkih

²⁴ Idem: 104

²⁵ Idem: 105

²⁶ Girardi-Jurkić 2005: 24

²⁷ Idem: 25

²⁸ Dukovski 2004: 30

²⁹ Budicin et al. 2009: 94-95

³⁰ Idem: 102

promjena kao i filozofsko-religiozni uvjeti života. Važni faktori koji su utjecali na širenje bili su proizvodnja, uvoz i izvoz i trgovina, pa su se tako između Orijenta i Rima izmjenjivali proizvodi, ljudi pa i ideje. Svi došljaci su bili svojevrсни misionari svoje vjere, u smislu da su je širili na mjestima na kojima su obitavali, bez obzira na to da li su se trajno naselili na rimskom prostoru ili su bili samo u prolazu. Pomorci u lukama, trgovci na mjestima trgovine, vojnici na frontama i u gradovima, robovi u kućama, tako su orijentalni kultovi dopirali do svih staleža.³¹ Kako su narodu bila potrebna nova vjerovanja, kultovi su se relativno brzo širili te su ljudi u njima pronalazili ono što u svojim starim vjerovanjima nisu mogli, nešto misteriozno, nešto drukčije od onoga u što su dotada vjerovali.³²

Egipatski kultovi svoje širenje započinju u helenističko te nastavljaju u rimsko vrijeme. Još u razdoblju dinastije Ptolemejevića Izidin kult se širi po čitavom istočnom, a potom i srednjem Sredozemlju, iako je egipatski utjecaj van granica Egipta vidljiv još i prije na područjima poput Palestine i Sirije. Već u pretklasičnom razdoblju (7. – 6. st. pr. Kr.) Grčka je primila snažan egipatski kulturni utjecaj, dok je onaj izravan utjecaj očit u 4. st. pr. Kr. kada nalazimo privatno Izidino svetište u Pireju.³³ U helenističko doba kult se širi na otočna područja od kojih su najvažniji egejski otoci, naročito Kikladi (Del, Rod, Lezb), potom na područje Eubeje, Atike, Beotije, Fokide, Trakije, Peloponeza te na maloazijske gradove poput Efeza, Smirne, Magnezija. U isti period možemo datirati i pojavu egipatskih kultova u grčkim kolonijama južnog dijela Apeninskog poluotoka i na Siciliji. Već u 2. st. pr. Kr. imamo izravnu potvrdu o Izidinu kultu na području Južne Italije u vidu Izidina hrama na trokutastom forumu u Pompejima što dokazuje da Južna Italija rano prihvaća božanstva egipatskog podrijetla.³⁴

Štovanje egipatskih božanstava bilo je usko vezano uz događaje u rimskoj državi, bili oni političke ili društvene naravi, kao i o volji pojedinih rimskih državnika.³⁵ Smatra se da su egipatski kultovi prodrli u Rim u Sulino vrijeme (82. – 79. g. pr. Kr.) kada je utemeljen kolegij pastofora, iako je na temelju nekih indicija moguće zaključiti da su ih prakticirali i pojedinci, naročito iz aristokratskih krugova. Međutim, već u vrijeme Gabinijeva konzulata 59. – 58. g. pr. Kr. izdan je prvi protuizidinski dekret. Senat je zabranio štovanje egipatske tetrade bogova (Izida, Serapis, Harpokrat, Anubis), što je značilo uklanjanje orijentalnih

³¹ Cummont 1956: 24-29

³² Alvar 2008: 2-6

³³ Selem 1997a: 38-39

³⁴ Idem: 39-40

³⁵ Girardi-Jurkić 1972a: 43

elemenata iz života rimskog stanovništva pa tako i uništenje svetišta i hramova egipatskih božanstava što je dovelo do sukoba s narodom.³⁶ Ova odluka ipak nije značajnije utjecala na daljnji razvoj egipatskih kultova budući da su vjerovanja u nove bogove već stvorila svoje temelje u narodu.³⁷ Godine 53. pr. Kr. senat nanovo naređuje da se sruše sva privatno izgrađena svetišta Izidi i Serapisu. Istu naredbu donose 48. g. pr. Kr., no već iste godine donesena je odluka da se sagradi hram posvećen egipatskim bogovima izvan pomerija, na koju su vjerojatno utjecali orijentalni utjecaji nazočni u Cezarovoj politici. U vrijeme drugog trijumvirata 43. g. pr. Kr. donesena je odluka kojom je trebao biti sagrađen hram Izidi i Serapisu, no odluka nije bila provedena iz političkih razloga i nepomirljivih razlika između Marka Antonija i Oktavijana. Ishod bitke kod Akcija 31. g. pr. Kr. samo je pogoršao krajnje nepovoljnu situaciju za orijentalne kultove te je značio pojavu antiegiptijske klime. Egipatski kultovi su isključeni iz prostora pomerija što sam Oktavijan potvrđuje, no isto tako on sam preuzima brigu za javno Izidino svetište dok su brigu za svetišta privatne naravi trebali preuzeti nasljednici utemeljitelja.³⁸ U vrijeme Augustova nasljednika Tiberija situacija se naglo pogoršava. Dok su se senatski ukazi odnosili samo na mjesta egipatskih kultova u smislu uklanjanja svetišta s određenih lokaliteta, Tiberije progoni i same vjernike do te granice da ako se ne bi odrekli vjere, pobornici egipatske religije bili su novačeni u vojsku i poslani u najopasnije dijelove Carstva ili osuđeni na progonstvo. U vrijeme Tiberijeva nasljednika Kaligule situacija se ponovno drastično mijenja, ali ovaj put na bolje te je u njegovo vrijeme došlo do procvata egipatskih kultova.³⁹ On dozvoljava štovanje orijentalnih božanstava čime ona stječu legitimitet, obnavlja hramove te gradi hram u čast božice Izide na Martovu polju.⁴⁰ Jedan od velikih pobornika Izidina kulta bio je i car Oton te je čak zabilježeno kako je osobno i javno vršio izidinske obrede.⁴¹

U vrijeme dinastije Flavijevaca egipatski kultovi najvjerojatnije dosežu legalitet i punu podršku vladara na dulji vremenski period te je to vrijeme intenzivnog širenja kultova po europskim provincijama Rimskog Carstva. Prvi car Flavijevske dinastije bio je Vespazijan, koji je u trenutku preuzimanja vlasti oklijevao preuzeti funkciju cara te je posjetio Serapisov hram u Aleksandriji i nadahnut Serapisom stupio na vlast. Tako je postao carem prvo u Egiptu, gdje su ga imperatorom proglasile egipatske legije, a potom ga je prihvatio i puk u

³⁶ Selem 1997a: 40

³⁷ Girardi-Jurkić 1972a: 43

³⁸ Selem 1997a: 42-43

³⁹ Idem: 44-45

⁴⁰ Girardi-Jurkić 1972a: 44

⁴¹ Selem 1997a: 47

Aleksandriji. Carevi Tit i Domicijan nastavljaju njegovu politiku čime egipatski kultovi potvrđuju svoju sveprisutnost u Flavijevskom razdoblju.⁴² U pojedinim periodima pod nekim vladarima kultovi dobivaju nešto jače poticaje, kao što je bio slučaj s Hadrijanom. Smatra se da je njegov boravak u Egiptu utjecao na znatnije naglašavanje božanstava izidinskog kruga te svega onoga što je egipatskog podrijetla i egipatske naravi u europskim provincijama Carstva i Italiji. Serapis je i u Flavijevskoj dinastiji imao posebno mjesto, no u Hadrijanovo vrijeme on počinje svoj uzlazni put koji ga dovodi do statusa moćnog i sveopćeg božanstva koje prihvaćaju i podržavaju rimski carevi. Hadrijanovi nasljednici Antonin Pio i Marko Aurelije nastavljaju stopama prethodnika, a Serapisa Komod smatra svojim osobnim zaštitnikom.⁴³

Politiku naklonu egipatskim kultovima nastavlja i dinastija Severa. Već prvi car nove dinastije, Septimije Sever, poistovjećuje svoju osobu s onom egipatskog boga na način da se prikazivao u liku Serapisa. Gorljiv promicatelj egipatskih božanstava bio je i Septimijev nasljednik Karakala⁴⁴ u čije vrijeme egipatski kultovi postaju sveopće prihvaćeni, dok kult boga Serapisa postaje službeno i vrhovno božanstvo.⁴⁵

Međutim, nakon Severa započinje vrijeme opadanja interesa za egipatske kultove. Taj period je kratko zaustavljen za cara Dioklecijana čije je vrijeme bilo posljednje zlatno doba za egipatska božanstva u Rimu. On je bio jedan od careva koji su nerijetko iz Egipta donosili razne elemente kojima bi ukrašavali svoje palače.⁴⁶ Kršćanstvo tijekom 4. st. sve više potiskuje egipatske kultove prema uskim aristokratskim krugovima što dokazuje činjenica da su svi izidinski natpisi iz posljednje četvrtine 4. st. pripadali osobama senatorskog staleža. Zanimljivo je da su se egipatska božanstva prvo štovala među aristokratima da bi ih zatim štovao puk da bi se na kraju ponovno vratila u aristokratske krugove. Bilješka o posljednjoj svetkovini održanoj u Izidinu čast u Rimu datira u 394. g.⁴⁷

⁴² Idem: 47-48

⁴³ Idem: 49-50

⁴⁴ Idem: 50-51

⁴⁵ Girardi-Jurkić 1972a: 44

⁴⁶ Na našim prostorima to je najbolje vidljivo na Dioklecijanovoj palači u Splitu.

⁴⁷ Selem 1997a: 51-53

1. 3. Građa

Epigrafski i predmetni izvori svjedoče o egipatskim kultovima u Istri. Oni epigrafski se prvenstveno odnose na božicu Izidu: natpisi sa žrtvenika iz Kopra, fragmenta žrtvenika iz Trsta, dva fragmenta manje are sa žrtvenika iz Novigrada, zavjetnog žrtvenika iz Galižane te žrtvenika iz Poreča. U ovu skupinu spadaju i natpisi koji nose tri teoforna imena, izvedenice od Izidina imena.

Predmetni izvori su znatno brojniji: dvije figurice posvećene egipatsko-rimskom božanstvu Izidi-Fortuni, figurica boga Ozirisa, figurica egipatskog svetog bika Apisa, 6 blokova s likom sinkretiziranog rimsko-egipatskog božanstva Jupitera-Amona, ulomak reljefa glave božice Hator, dio zabatnog krovnog vijenca te ulomak ploče s prikazom Aheloja, nadgrobni spomenik na kojem je vidljiv kalatos (*calathos*) zbog čega možemo pretpostaviti da je riječ o Serapisu (ovdje nalazimo i natpis, ime pokojnice), statueta božice Neit, figurica Harpokrata, figurica mladog princa ili faraona u klečećem položaju, 3 prikaza sfinge na ulomku ploče, ogradnoj ploči i ulomku ukrasne grede, sistrum, 4 šauabti figurica od keramike, 2 amuleta boga Besa od keramike, 6 amuleta oka *uđat* od keramike, 2 amuleta hramskog stupa *uađ*, od čega je jedan od keramike, a drugi od drva, zatim po jedan cvijet, najvjerojatnije lotus, od keramike, skarabej od kosti i jedna perla cilindričnog oblika od kamena.

1. 4. Stanje istraživanja

Egipatski kultovi u Istri je tema koja je veoma slabo proučavana. Iako nailazimo na nekoliko znanstvenih radova o spomenicima koji sugeriraju da su se egipatski kultovi u jednom periodu rimske povijesti prakticirali na Istarskom području, te informacije su nepotpune i najčešće samo u vidu nabiranja. Problem leži u povijesno-zemljopisnim razlozima zbog kojih Istra redovito nije uključena u opširnije domaće preglede te se uvijek više pažnje pridavalo proučavanju nekadašnjih rimskih provincija Dalmacije i Panonije. Tako do danas najpotpuniji prikaz spomenika egipatskih kultova na području Istre nalazimo u katalogu *Egipatska religija i antička Istra* (2001.), iako i ondje nedostaje nekolicina spomenika koje sam našla u drugim izvorima.

Franz Cumont se u knjizi *The Oriental Religions in Roman Paganism* (1956.) bavi razlozima širenja orijentalnih kultova i utjecaju koji su imali na rimski prostor. U djelu *Izidin trag: egipatski kulni spomenici u rimskom Iliriku* (1997.a) autor Petar Selem opisuje put

kojim su egipatski kultovi stigli i proširili se na rimsko tlo te donosi cjeloviti kataloški pregled spomenika koji se odnose na egipatsku religiju koji su dotada nađeni na tlu rimskog Ilirika. Jamie Alvar u *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras* (2008.) se također bavi tematikom širenja orijentalnih kultova rimskim prostorom, s naglaskom na božanstva Kibebe, Izide i Mitre. Spomenuta literatura se ne dotiče konkretno istarskog područja u rimsko vrijeme kao i spomenika nađenih na istom području, no donosi nam važne podatke o Izidinom i općenito egipatskim kultovima na rimskom području.

U katalogu *Museo dell'Istria a Pola* (1930.) Brune Forlati Tamaro, susrećemo se s nekolicinom nalaza egipatskih kultova na području Istre, međutim, ne pridaje im se nikakva posebna pažnja već se nalaze u sklopu inventara Muzeja Istre u Puli. Štefan Mlakar u svojim knjigama *Antička Pula* (1958.) te *Istra u antici* (1962.) pridaje pažnju nalazima koji su vezani isključivo uz kult božice Izide. Prvi pregled u koji su uključeni i spomenici drugih kultova je doktorska disertacija Bernarde Perc pod nazivom *Beiträge zur Verbreitung ägyptischer Kulte auf dem Balkan und in den Donauländern zur Römerzeit* (1968.), u kojoj autorica donosi pregled materijala vezanih uz egipatske kultove na području tadašnje Jugoslavije. Drugi dio njezine disertacije čini katalog predmeta koji je izrazito važan za istarsko područje jer dokazuje postojanje egipatskog kulta na području rimskih provincija, između ostalog i Istre. Atilius Degrassi u svome članku *Culti dell'Istria preromana e romana* (1970.) dotiče se nekih spomenika egipatske religije, ali također samo u vidu nabiranja. Vesna Girardi-Jurkić u svome članku *Rasprostranjenost kulta Magnae Matris na području Istre u rimsko doba* (1972.) ukratko opisuje širenje kultova egipatskih božanstava Izide i Ozirisa rimskom Republikom i potom Carstvom. U članku *Izbor antičke kultne plastike na području Istre* (1976.) dotiče se jednog spomenika vezanog uz Izidu-Fortunu, dok u *Kultovi plodnosti na području Antičke Istre* (1978.), tokom opisivanja kultova plodnosti, spominje one Izide i Izide-Fortune. U pregledu *La diffusion des cultes isiaques autour de la mer Adriatique* (1977.) Marie-Christine Budischovsky obradila je egipatske spomenike s jadranskog područja, među kojima, kao dio inventara, nalazimo i one s istarskog područja, međutim, ponovno kao mali dio jedne mnogo veće cjeline. Alka Starac u svome članku *Rimska Pula – društveni život* (1996.) spominje proširenost kulta egipatske božice Izide na području današnje Istre. Najpotpuniji prikaz predmeta vezanih uz egipatske kultove u Istri nalazimo tek u katalogu *Egipatska religija i antička Istra* (2001.) autora Vesne Girardi-Jurkić, Igora Uranića te Kristine Džin. U katalogu se nalaze spomenici koje su autori podijelili u tri grupe:

spomenici koji su dokaz postojanja orijentaliziranog društva i njihovih vjerovanja u samoj Istri u vidu štovanja egipatskih te egipatsko rimskih sinkretiziranih božanstava; votivne figurice nepoznatog nalazišta koje su bile sastavni dio kućnih svetišta stanovnika Istre egipatsko rimskog podrijetla; predmeti koji su bili sastavni dio Austrijske zbirke nepoznatog donatora. Uz fotografiju spomenika nalaze se osnovne informacije te kratak opis. U djelu Laurenta Bricaulta *Atlas de la diffusion des cultes Isiaques* (2001.) nalaze se i neki nalazi s područja Istre, no bez ikakvih detalja. Mladen Tomorad u svojoj knjizi *Egipat u Hrvatskoj* (2003.) vodi nas kroz proučavanje Egipta u Hrvatskoj od njegovih začetaka do 2003. godine. Predmete s istarskog područja spominje, ali samo u vidu nabiranja. Nabiranje ponavlja u svojim člancima *The Egyptian antiquities in Croatia* (2005.) i *Egyptian artifacts in the Archaeological Museum of Istria in Pula (Croatia)* (2005.), iako u ovome neke dodatno obrađuje u nastavku teksta. Girardi-Jurkić u svojoj knjizi *Duhovna kultura antičke Istre: Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre* donosi informacije o procesu romanizacije istarskog područja u kojem su sudjelovali i egipatski kultovi, ali opet kao dio jedne veće cjeline. Uz fotografiju, u knjizi se nalaze i kratki opisi te osnovni podaci o spomenicima. Zahvaljujući Tomoradovom članku *Bibliografija hrvatskih prinosa proučavanju staroegipatske povijesti i kulture (od 1870. do svibnja 2012.)* (2012.) u kojem nam donosi pregled povijesti najznačajnijih imena i radova koji se bave proučavanjem staroegipatske povijesti od sredine 19. stoljeća do 2012. godine, imamo uvid u ono što je napisano o egipatskim kultovima na hrvatskom prostoru te samim time istarskom. Kao zadnju bitnu publikaciju potrebno je spomenuti knjigu *ROMIC I.* (2015.) Petra Selema i Inge Vilogorac Brčić koja nam donosi korpus spomenika istočnjačkih kultova potvrđenih, između ostalog, i na prostoru antičke Histrije.

Kao zasebne izvore koji pomažu pri istraživanju ove tematike neizostavne su baze latinskih natpisa: *Inscriptiones Italiae Vol. X* (ed. Atilius Degraffi, Rim: 1936., Bruna Forlati Tamaro, Rim: 1947.), *Corpus Inscriptionum Latinarum* (ed. Theodor Mommsen et. al., Berlin: od 1863.), *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL MCMLX repertae ed editae sunt, Situla 5* (ed. A. i J. Šašel, Ljubljana: 1963.), *Recueil des inscriptions concernant les cultes Isiaques* (ed. Laurent Bricault, Paris: 2005.), *Inventaire Bibliographique des Isiaca, Repertoire analytique des travaux relatifs a la diffusion des cultes isiaques 1940-1969* (ed. Jean Leclant, Leiden, New York: 1972. – 1991.), *Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae* (ed. Ladislav Vidman, Berlin: 1969.), *Inventaire preliminaire des documents egyptiens retrouves en Italie, EPRO, 21* (ed. Michel Malaise, Leiden: 1972.) te

internetske baze latinskih natpisa sa zadnjom objavom čitanja na datum 20.11.2016.: *Epigraphik Datenbank Clauss-Slaby* (<http://www.manfredclauss.de/gb/index.html>), *Epigraphic database Roma* (http://www.edr-edr.it/English/index_en.php), *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=en>) kao i *Lexicon iconographicum mythologiae classicae* (<http://www.limcfrance.fr/presentation>) što je internetska baza ikonografskih spomenika.

2. Spomenici egipatskih kultova u Istri

2. 1. Pouzdana svjedočanstva egipatskih kultova u Istri

Prvu skupinu spomenika čini 9 predmeta koji nedvosmisleno svjedoče o štovanju egipatskih i sinkretiziranih egipatsko rimskih božanstava na području Istre te samim time postojanja orijentaliziranog stanovništva i njihovih vjerovanja. Ova skupina će biti dodatno obrađena u trećem dijelu ovoga rada.

Ženska polovica najpoznatijeg egipatskog božanskog para bila je Izida. Prema heliopolskoj kozmogoniji⁴⁸ ona, Oziris, Neftis i Set su bili djeca božice zemlje Nut i boga neba Geba. U početku, Izida je bila nezavisno, popularno božanstvo čiji su se sljedbenici u preddinastičko doba smjestili u područje sjeverne Delte te već vrlo rano povezivali sa Ozirisom, bogom susjedne zapadne Delte.⁴⁹ Smatrali su je velikom čarobnicom i pridavali joj čarobnjačke moći kao i umijeće liječenja ljudi. Također su je vidjeli kao Ozirisovu „desnu ruku“, budući da je čuvala tron u vrijeme njegove odsutnosti te mu pomagala u prosvjetiteljskoj misiji, dok je ona sama ustanovila brak i učila žene kućanskim vještinama, tkanju, pređenju lana, mljevenju žita.⁵⁰ Najpoznatija priča o dvoje supružnika svakako je „O Izidi i Ozirisu“ u kojoj se upoznajemo s borbom između Ozirisa i Seta koji mu želi oduzeti prijestolje na koje je Oziris došao nakon svoga oca Geba. Izida je, prema priči, u dva navrata morala tražiti suprugovo tijelo, budući da ga je Set prvi put zatvorio u škrinju i poslao niz rijeku, a nakon što ga je Izida našla tijelo je raskomadao na 14 dijelova. Ipak, Izida je uspjela sastaviti Ozirisovo tijelo te je on uskrsnuo i postao bog podzemlja. U priči se spominje i kako

⁴⁸ Pomoću kozmogonija Egipćani su pokušali objasniti nastanak božanstava. U heliopolskoj kozmogoniji nalazi se 9 bogova, takozvana eneada.

⁴⁹ Ions 1990: 56

⁵⁰ Idem: 56-57

je zaniijela sa svojim mrtvim suprugom i to dok je čučala u obliku lunje nad njegovim tijelom, što ide u prilog njezinim čarobnjačkim moćima, a potom je rodila sina Horusa koji kasnije nastavlja borbu sa Setom.⁵¹ Izidu su, najvećim dijelom upravo zbog ovog mita, štovali kao vjernu ženu i žalobnicu. Još jedan važan vid njezina kulta bio je lik božice plodnosti, pri čemu je ona bila egipatska zemlja koju treba zaštititi od Seta, koji je simbolizirao pustinju, dok je Oziris predstavljao povodanj Nila.⁵²

Vjerojatno najvažniji spomenik posvećen Izidi je znatno oštećeni žrtvenik pravokutnog oblika nađen u Kopru (*Katalog br. 36*). Žrtvenik ima bazu koja je šest puta stepeničasto profilirana u nejednakim razmacima. Tekst natpisa koji je uokviren dvostruko profiliranim okvirom glasi.⁵³

ISIDI
SACRVM
EX MONIT(u)
EVIS D(ono) D(edit)
5 L(ucius) VALERIVS
MEMOR
VI VIR AVG(ustalis)
L(ocus) D(atus) P(ublice)

Izidi
Posvećeno
Prema njezinoj opomeni
darovao je
5 *Lucije Valerije*
Memor,
Sevir Augustal.
Mjesto je javno dodijeljeno.

Dedikant je žrtvenik posvetio Izidi prema njezinoj opomeni te isti podignuo javno što svjedoči o javnom prakticiranju kulta. Funkcija dedikanta kao *sevira Augustala* dovodi Izidin kult u direktnu vezu sa prakticiranjem kulta rimskog cara, s obzirom na to da su oni bili službenici carskog kulta.⁵⁴

⁵¹ Mit, ovdje ukratko prepričan, pripada Plutarhovo verziji priče.

⁵² Ions 1990: 62

⁵³ Selem, Vilogorac Brčić 2015: 11

⁵⁴ Idem: 11-12

Na dva fragmenta žrtvenika nađenog u Novigradu (*Katalog br. 38*) sačuvana su tri retka teksta:

ISIDI
AVG(ustae) SAC(rum)
(...)
V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

Izidi
Uzvišenoj posvećeno.
(...)
Ispunio/la je zavjet rado i prema zasluži.

Vidljiva je posveta Uzvišenoj Izidi (*Isis Augusta*) koja potvrđuje službeni karakter Izidina kulta i dovodi ga u vezu s carskim. Ne znamo da li je izgubljeni dio žrtvenika sadržavao još kakav tekst, možda ime dedikanta⁵⁵.

Na znatno oštećenom žrtveniku iz Poreča (*Katalog br. 46*) sačuvan je samo dio natpisa:

[-] P(?) ISID AVGV[stae-]
[-] AEBIVS ABASC [-]
[-] NTVS FABI [-]

Uzvišenoj Izidi
[-] *ebije Abask* [-]
[-] *nt Fabi* [-]

Ovdje nalazimo uporabu istog termina iako su neki autori slovo P zabilježeno pred Izidinim imenom povezivali u tvorbu *EPISIDI*, no nema dvojbe da je riječ o posveti božici. Riječ *Augusta* koja je jasno vidljiva potvrđuje službeni karakter Izidina kulta i dovodi ga u vezu s carskim⁵⁶.

Tekst na natpisu žrtvenika iz Trsta (*Katalog br. 37*) glasi:

ISIDI
AVG(ustae) SAC(rum)

Izidi
Uzvišenoj posvećeno.

⁵⁵ Idem: 13

⁵⁶ Idem: 14

Ovdje nailazimo na istu formulaciju koja ponovno svjedoči službenom statusu kulta i o njegovoj vezi s carskim.

Posljednji spomenik posvećen Izidi je zavjetni žrtvenik pronađen u Galižani, u obliku pravokutnog bloka koji se nalazi na proširenom postolju te je reljefno profiliran s tri strane (*Katalog br. 27*). Na prednjoj strani nalazimo tri retka teksta te niz kulturnih predmeta: sistrum i još jedan glazbeni instrument, trozub, bista s mačjom glavom (Bastet?), posuda, dupin, snop munja i ptica. Na desnoj strani nalazi se polumjesec, kompas (?), ptica (paun?) na sferi, klasje, koplje, kliješta, čekić, krilati Harpokrat sa psom, nož (?) i falus, dok su na lijevoj dvostruka sjekira, augurov štap, frula, siringa, cimbali, dvije amfore, veslo, kormilo, štap sa zmijom i kaducej. Tekst s prednje strane oltara glasi:⁵⁷

[I]SIDIS IM<N>PERIO
Q(uintus) LVTATIVS
IVCVNDVS

2. redak Budischovsky *imperio* (1977., 168-170)

*Prema Izidinoj zapovijedi
Kvint Lutacije
Jukund*

Iako je ime dedikanta vidljivo, njegova funkcija nam nažalost nije poznata. Potrebno je spomenuti da sve navedeno nisu nužno Izidini atributi te mogu pripadati i drugim ženskim istočnjačkim božanstvima.⁵⁸

Sljedeća dva spomenika koji se nalaze u ovoj grupi predmeta primjer su sinkretizma između egipatske božice Izide i rimske božice Fortune. Sinkretizam kojeg možemo opisati kao spajanje više božanstava u jedno, pri čemu se atributi svih koji u njemu sudjeluju ujedinjuju,⁵⁹ bio je jako popularna pojava u rimsko vrijeme. Božica Fortuna bila je prvenstveno božica sreće, bila ona dobra ili loša, uspjeha i sudbine. Često je prikazivana kao slijepa jer je nerijetko pomagala onima koji to ne zaslužuju, onima koji je preziru te je ignorirala one koji je mole za pomoć.⁶⁰

⁵⁷ Idem: 17-18

⁵⁸ Idem: 18

⁵⁹ Uranić 2003: 192

⁶⁰ Girardi-Jurkić 2005: 86

Nađene su dvije, ikonografski veoma slične, male statuete koje svjedoče štovanju ovog sinkretiziranog božanstva. Obje prikazuju figuru ženske osobe koja je obučena u dugačku haljinu bez rukava (*hiton*), koja je prekrivena kratkim plaštom (*hymation*) koji je fiksiran u prsima. U desnoj ruci drži argolu kormila koji aludira na to da je Fortuna ta koja kontrolira živote i sudbine ljudi dok se u lijevoj nalazi rog obilja (*cornucopiae*) iz kojeg zapravo sve dobre stvari dolaze u izobilju.⁶¹ Veslo u ruci podsjeća na najvažnije izidinske javne svetkovine u rimskom razdoblju u kojemu je ona štovana kao zaštitnica pomorstva zvane *thalassai*, odnosno *Navigium Isidis*.⁶² Kosa je skupljena u punđu na koju se naslanja kruna (*basileion*) koja se sastoji od solarnog diska, a njega zatvaraju dva kravlja roga koja nadvisuje paunovo pero. Figurice su nađene u Loronu (*Katalog br. 25*) i Savudriji (*Katalog br. 35*).⁶³

Idući predmet prikazuje boga Ozirisa. Sljedbenici ovoga drevnog božanstva žita, koji su vjerojatno došli iz Sirije, nastanili su se u preddinastičko doba u zapadnu Deltu. Njegov kult plodnosti se mirnim putem jako brzo proširio na mnoga egipatska područja. Prema priči, Oziris je na zemlji naslijedio svoga oca Geba. Ljudi Prvoga doba bili su divljaci i kanibali, ali ih je Oziris podučio civiliziranom životu, uzgajanju pšenice, ječma i vinove loze, izgradnji gradova te kako kontrolirati tok rijeke Nil pomoću brana i kanala za natapanje. Za njih je sastavio zakone, a učio ih je i kako trebaju štovati bogove. Velika pomoć su mu bili pisar Tot i, naravno, Izida koja je upravljala kraljevstvom za vrijeme njegove odsutnosti. Nažalost, po svome povratku, pao je u ruke svoga brata Seta koji je htio njegovo prijestolje. Iako ga je Izida uspjela vratiti u život on je sada pripadao svijetu mrtvih te je ostao njime i upravljati, dok je svoje prijestolje na zemlji prepustio svome posmrtnom sinu Horusu. Ozirisa su štovali na području cijelog Egipta, najčešće kao trijadu sa Izidom i Horusom.⁶⁴ U Balama (*Katalog br. 30*) je nađena brončana figurica koja svjedoči štovanju Ozirisa. Riječ je o tipičnom prikazu Ozirisa kao mumificiranog muškog lika, zamotanog u zagrobno platno iz kojeg vire tek šake. U lijevoj šaci se nalazi skeptar (*heka*), dok je u desnoj bič (*flagellum*). Na licu se ističu dvije tanke stilizirane brade. Na njegovoj glavi se nalazi tipična Ozirička kruna *atef* koja se sastoji od bijele krune podno koje je kobra (*uraeus*) te dva velika pera. Ove insignije, kao faraonski atributi i simboli vlasti, svjedoče da je Oziris kralj podzemnog svijeta.⁶⁵

⁶¹ Selem 1997a: 76

⁶² Girardi-Jurkić 2005: 86

⁶³ Idem: 203-205

⁶⁴ Ions 1990: 50-56

⁶⁵ Selem, Vilogorac Brčić 2015: 15-16

Zadnji predmet u ovoj skupini je figurica svetog bika Apisa. Egipćani su osobine životinja povezivali s određenim božanstvom koje se manifestiralo u životinjskom obliku, čime su te životinje postajale svete. Iako je kultove životinja prvotno štovao običan puk, kasnije prerastaju u pravo države. O važnosti svetih životinja dovoljno govori činjenica da se namjerno ubijanje istih kažnjavalo smrću, dok je za slučajno usmrćivanje kazna bila pozamašna svota novca. Štovao se cijeli niz životinja poput ovnova, krokodila, ptica.⁶⁶ Apis je ipak bio najvažnije životinjsko božanstvo koje je u Memfisu bilo štovano kao utjelovljenje boga Ptaha, dok se kasnije povezivalo s Ozirisom. Naravno, Apisom nije mogao biti proglašen bilo koji bik, već je morao odgovarati određenim karakteristikama. Nakon smrti, životinja je bivala balzamirana te uz kraljevske pogrebne obrede pokopana u grobnici u Sakkari. U čast živog Apisa održavale su se brojne svečanosti, a budući da se vjerovalo da ima proročke moći, često ga se pitalo za savjet. Novi procvat doživljava u vrijeme Ptolomeja I. Sotera, kada njegovo glavno kulturno središte postaje Aleksandrija.⁶⁷ Figurica Apisa koja se nalazi u zbirci (*Katalog br. 31*) ima karakterističnu solarnu ploču između rogova te ureze po tijelu koji služe kao potvrda da je riječ o inkarnaciji boga Apisa.⁶⁸

2. 2. Spomenici koji potencijalno svjedoče egipatske kultove u Istri

Drugu skupinu spomenika čini 20 predmeta za koje ne možemo biti sigurni jesu li bili kultnoga karaktera ili su služili samo kao dekorativni element, najčešće u arhitekturi.

Najbrojniji jesu oni sinkretiziranog rimsko-egipatskog božanstva Jupitera-Amona. Amon je najbolji primjer kako bog može biti tvorevina političkih okolnosti. Za vrijeme Stare države bio je bog grada Tebe, s jačanjem tebanskih vladara postaje bog rata, potom i sunčani bog poznatiji kao Amon-Ra, da bi konačno, za vrijeme Nove države, postao poznat i kao „kralj bogova“, tj. najveći od svih bogova. Iako ga se poistovjećivalo s Velikom gakušom, za koju se smatralo da nosi kozmičko jaje, ipak je poznatija poveznica sa drugom životinjom - ovnom.⁶⁹ Drugu polovicu ovog sinkretističkog božanstva čini bog Jupiter koji je, prema rimskoj mitologiji, bio vrhovno i glavno božanstvo Rima, bog neba i munja.⁷⁰ Smatra se da su svi spomenici koji predstavljaju ovo božanstvo dekorativni elementi javne arhitekture, točnije

⁶⁶ Ions 1990: 120-122

⁶⁷ Idem: 122

⁶⁸ Girardi-Jurkić et al. 2001: 19

⁶⁹ Ions 1990: 93-99

⁷⁰ Daly 2009: 81

Foruma u Puli. Prvi od njih šest se najviše ističe iz razloga što je najlošije očuvan (sačuvan je samo gornji dio spomenika) te zbog toga što je dio cjeline u kojem se nalaze još dva bloka: prvi s prikazom orla i girlande, a drugi s prikazom Tritona koji svira u školjku (rog), a pored njega se nalazi morska zmija (*Katalog br. 19*).⁷¹ Ostalih pet je zapravo veoma slično te prikazuje tipičan ikonografski lik Jupitera-Amona: muškarac bujne, kovrčave brade i kose iz koje izbijaju dva u krug savijena roga ovna, oči se nalaze ispod jakih obrva, širok nos i poluzatvorena usta. Svi se nalaze u kvadratnoj edikuli (*Katalog br. 18, 39, 41, 42, 43*).⁷²

Sljedeći predmet prikazuje poznatu egipatsku božicu Hator koja je bila obožavana od svih žena počevši od kraljice pa sve do seljanke. Ona je bila božica neba, veselja i majčinstva, bezbrižnih užitaka i ljubavi, glazbe i plesa, zaštitnica trudnica te općenito poznata kao božica majka koja je ponekad dobivala titulu stvarateljice svemira. Prvobitni fetiš iz kojeg je izrastao kult ove božice bila je kravlja glava koja je kasnije nalikovala sistrumu. Upravo zbog toga ona je najčešće bila prikazivana s kravljom glavom ili kravljim ušima, kao žena sa širokom čovječjom glavom, glavom u obliku sistruma ili sa sunčanim kolutom između rogova.⁷³ Predmet koji se nalazi u zbirci prikazuje božicu Hator sa ženskim ljudskim licem i životinjskim, kravljim ušima. Možemo zaključiti da je nekoć služila kao dekorativni arhitektonski element zbog nekoliko rupa za učvršćivanje i ostataka maltera koji se nalaze na stražnjoj strani jer je nekoć bila pričvršćena na vertikalnu podlogu zida (*Katalog br. 29*).⁷⁴

Prema grčkoj mitologiji Ahelaj je bio riječni bog najveće grčke rijeke Aspropotamos, sin boga voda i mora Okeana i božice Tetide. Tog junaka su često povezivali s kultom Herakla, patronom grada Pule, i pričom o njihovoj borbi oko žene Dijandire koja je na kraju pripala Heraklu. Ahelaj je mogao uzeti naličje bika te je to i učinio tokom borbe s Heraklom, međutim, Heraklo mu je jedan rog odrubio i to je postao rog obilja (*cornucopia*) koji je trebao antičkoj Puli donijeti snagu i blagostanje.⁷⁵ Oba predmeta koja prikazuju Aheloja korištena su kao dio arhitektonske dekoracije. Vidljiva je Ahelojeva divovska glava iz čije kose izviruju dva ravna roga. (*Katalog br. 28 i 40*).⁷⁶

Sljedeći predmet je nadgrobni spomenik koji možda prikazuje Serapisa. Bog za kojeg se smatra da je ime dobio od kombinacije imena Ozirisa i Apisa, nastao je pod helenističkim

⁷¹ Selem 2013: 121

⁷² Girardi-Jurkić 2005: 144-147

⁷³ Ions 1994: 80-84

⁷⁴ Tomorad 2005: 44

⁷⁵ Girardi-Jurkić et al. 2001: 7

⁷⁶ Girardi-Jurkić 2005: 222-224

utjecajem. Kult je uveden tijekom 3. st. pr. Kr., po nalogu Ptolemeja I. Sotera iz dinastije Ptolemejevića, kao sredstvo ujedinjenja Grka i Egipćana u svome području. Prikazivao se kao muškarac s gustom kosom i bradom, dok je na glavi imao pravokutno pokrivalo katalos (*calathos*).⁷⁷ Na središnjem dijelu spomenika isklesan je lik pokojnice, dok se s njezine lijeve strane nazire figura koja simbolički predstavlja njezinog pratitelja. Na bočnim stranama nalazimo obrise dvaju herma koje na glavama imaju visoke kape tipa kalatos koje su karakteristične za Serapisa, no ne možemo sa sigurnošću znati da li stvarno predstavljaju njega ili možda Sabazija. Figura na desnoj strani pravokutne edikule ukazuje na funerarnog Atisa zbog bogate draperije božanstva te položaja lijeve ruke i sačuvanoga dijela nogu, iako je jako oštećena (*Katalog br. 20*).⁷⁸

Neit⁷⁹ je bila drevna božica lova, štovana još u preddinastičko doba. Možda je bila i ratna božica zbog njenog znamenja - štita i ukrštene strijele. Smatrali su je sveopćom majkom i zaštitnicom bogova i ljudi. Bila je prikazivana kao žena koja nosi crvenu krunu Donjeg Egipta te drži luk i ukrštene strelice.⁸⁰ Predmet koji se nalazi u zbirci prikazuje Neit u njezinoj karakterističnoj pozi (*Katalog br. 32*). Na glavi ima crvenu krunu Donjeg Egipta, oko vrata stiliziranu ogrlicu, a oko gornjeg dijela ruke stiliziranu narukvicu. Donji dio tijela joj je prekriven s tipičnom egipatskom haljinom, dok je gornji dio gol. Inače ju se prikazuje kako drži *was* - žezlo koje simbolizira moć i *ankh* - simbol koji simbolizira život. U ovom slučaju tih simbola nema, ali s obzirom na položaj ruku možemo pretpostaviti da su originalno bili tamo.⁸¹

Helenizirana verzija Horusa, egipatskog boga, sina Izide i Ozirisa je Harpokrat, bog koji je zajedno sa Serapisom i Izidom činio božansku trijadu. Horus je još u egipatskom periodu imao nekoliko oblika dok se u helenizmu pojavilo i nekoliko novih tako da Harpokrata možemo nazvati Horusom-djetetom. Od svoje egipatske verzije Harpokrat je mnogo toga naslijedio iako su utjecali i motivi iz drugih orijentalnih kultura. Njegov temeljni ikonografski oblik prikazuje ga kao golog dječaka s prstom u ili na ustima i krunom na glavi.⁸² Figurica u zbirci prikazuje Harpokrata⁸³ kao nagog muškarca skupljenih nogu u koljenima i rukama uz

⁷⁷ Selem 1997a: 22-23

⁷⁸ Girardi-Jurkić et al. 2001: 16-17

⁷⁹ Za figuricu se prethodno mislilo da prikazuje egipatsku figuru (Perc 1968) i egipatskog muškarca u hodajućem položaju (Džin 2001)

⁸⁰ Ions 1990: 103

⁸¹ Tomorad 2005: 51-52

⁸² Uranić 2003: 192-195

⁸³ Za figuricu se prethodno mislilo da prikazuje Harpokrata (Perc 1968) i golog muškarca (Džin 2001)

tijelo (*Katalog br. 31*). Prikazan je s tipičnim ikonografskim stilom frizure - s desne strane kosa je zavezana u mali rep ili kovrču/loknu dok se na sredini čela nalazi mala ureus kruna koja predstavlja svetu egipatsku kobru.⁸⁴

Idući predmet ne prikazuje neku osobu konkretno već se vjeruje da ikonografski prikazuje klečeću figuru mladog princa ili faraona⁸⁵ tokom nekakvog žrtvovanja ili darivanja egipatskim bogovima (*Katalog br. 33*). Usprkos tome što je figurica veoma oštećena, na glavi prepoznajemo takozvani *klaft - nemesis*, pokrivalo za glavu kojeg je obično nosio egipatski faraon ili princ koji će naslijediti tron. Torzo, vrat i gornji dio desne ruke ukrašeni su nakitom dok se oko kukova nalazi tipična egipatska odjeća ukrašena ornamentima.⁸⁶

Sljedeća tri predmeta prikazuju jako popularno mitsko stvorenje - sfinxu. To je biće koje ima lavlje tijelo dok je glava mogla biti ljudska, ovnova, sokolova ili jastrebova.⁸⁷ Prvi predmet prikazuje dvije sfinge u sjedećem položaju s nogama savijenim u koljenima između kojih strši rep. Dobro se razabiru ptičja krila i ženska glava uokvirena kosom kao i dvije dojke na prsima i šest na trbuhu (*Katalog br. 22*).⁸⁸ Na drugom vidimo lik sfinge na kojem se jasno vide djevojačka glava, lavlje tijelo i ptičja krila (*Katalog br. 23*),⁸⁹ dok su na trećem vidljive dvije sfinge sa ženskim glavama, stiliziranim lavljim tijelima i ptičjim krilima kako s jednom šapom drže krater, dok je druga oslonjena na tlo (*Katalog br. 24*).⁹⁰ Predmeti su dekorativne naravi.

Ovoj skupini pripadaju i natpisi sa takozvanim teofornim imenima. To su imena koja su u većini slučajeva izvedenice iz imena božanstava, a rjeđe ih nalazimo u obliku imena samoga boga. Usprkos tome, ona nisu apsolutni dokaz vjerske pripadnosti osobe.⁹¹ U Istri nalazimo tri takva imena: prvo je fragment manje are sa imenom *Afflania Isia* (*Katalog br. 44*), drugo je fragment natpisa sa imenom *T. Annius Isiodoru* (*Katalog br. 26*), dok je treće natpis s cognomenom *Isias* (*Katalog br. 45*).

Zadnji predmet u ovoj grupi je sistrum (*Katalog br. 21*), jedno od najpopularnijih egipatskih glazbenih instrumenata, preteča moderne zvečke i čegrtaljke koji se koristio u

⁸⁴ Tomorad 2005: 53

⁸⁵ Za figuricu se prethodno mislilo da prikazuje egipatsku figuru (Perc 1968) i egipatsku ženu (Džin 2001)

⁸⁶ Tomorad 2005: 50

⁸⁷ Daly 2009: 135

⁸⁸ Girardi-Jurkić 2005: 227

⁸⁹ Idem: 227

⁹⁰ Idem: 228

⁹¹ Selem 1997b: 109

plesnim i ritualnim obredima, svečanostima. Instrument se sastojao od drške i okvira različitih oblika unutar kojeg su se nalazili horizontalno postavljeni metalni diskovi koji su proizvodili zvuk za koji su vjerovali da zvuči kao stabljika papirusa koja se trese na vjetru. Povezivali su ga sa kultovima brojnih božanstava, prvenstveno božice Hator, ali se nerijetko javljao i u ritualima posvećenim božici Izidi ili bogu Amonu. Nosile su ga svećenice koje su pjesmom i zvucima sistruma zazivale plodnost.⁹² Na sistrumu nalazimo ostatak male kuke koja je služila za vezivanje predmeta na uzicu čime možemo pretpostaviti da nije imao svoju originalnu funkciju nego se koristio kao amulet.⁹³

2. 3. Egipatski spomenici iz Austrijske zbirke nepoznatog donatora

Predmeti iz ove skupine spomenika ne svjedoče o egiptologiji na prostoru Istre u rimsko doba budući da nisu ondje nađeni, već je riječ o dijelu Austrijske zbirke nepoznatoga donatora, možda s otoka Krete.⁹⁴ U radu se nalaze iz razloga što su danas smješteni u Arheološkom muzeju Istre u Puli.

Jedno od vjerovanja starih Egipćana bilo je da ni nakon smrti neće biti pošteđeni fizičkih poslova samo što će ih sada obavljati za Ozirisa, kralja mrtvih, dok su prije to radili za svoga zemaljskog vladara, faraona. Naime, stanovništvo je tokom godine obavljalo cijeli niz poslova za svoga vladara, od onih vezanih uz godišnje poplave Nila, obrade polja i ubiranja plodova do onih građevinske naravi. Naravno, bogati sloj je imao unajmljene radnike koji su to obavljali za njih, no u smrti su svi bili jednaki i svi su se morali baviti ratarstvom. Zbog toga su se, od razdoblja Srednjeg Kraljevstva, u grobnice stavljale takozvane šauabti⁹⁵ figurice čija je osnovna funkcija bila da umjesto pokojnika obavljaju fizičke poslove u zagrobnom životu.⁹⁶ U zbirci se nalaze četiri šauabti figurice od kojih je prva najbolje očuvana (*Katalog br. 1*), iako je lice oštećeno te nedostaje donji dio potkoljenica. Vidljiv je lik Ozirisa dok se u rukama naziru poljodjelske alatke. Ostale tri su fragmenti: fragment glave i ramena na kojem su vidljive crte lica i perika⁹⁷ (*Katalog br. 2*), fragment na kojem je vidljiv

⁹² Andrews 1994: 32-34

⁹³ Selem, Vilogorac Brčić 2015: 16

⁹⁴ Girardi-Jurkić et al. 2001: 5

⁹⁵ U literaturi je čest i naziv *ušehti* ili *ušabti*.

⁹⁶ Tomorad 2000: 1-14

⁹⁷ Girardi-Jurkić et al. 2001: 23

središnji dio tijela sa šakama koje drže poljodjelske alatke, vrh brade i perike⁹⁸ (*Katalog br. 3*) te fragment donjeg dijela tijela, potkoljenice i stopala⁹⁹ (*Katalog br. 4*).

Sljedeća dva predmeta su amuleti s prikazom boga Besa koji se najčešće prikazivao kao buc masti patuljak s klempavim ušima, čupavom bradom i isplaženim jezikom zbog čega je odmah jasno da je riječ o božanstvu stranoga podrijetla. Važan sastavni dio kulta ovoga božanstva bili su glazba i ples i to ne samo zbog toga što je prvenstveno bio bog veselja i dobrog raspoloženja, već i zbog njegovog zaštitničkog karaktera. Vjerovalo se da ih štiti od zlih duhova te pustinjaških životinja, naročito zmija. Smatrali su ga zaštitnikom obitelji, moćnim čarobnjakom te općenito bogom koji donosi sreću u kuće ljudi svih slojeva društva. S obzirom na njegov zaštitnički karakter njegov lik su često slikali, primjerice na uzglavljlama bračnih kreveta, na kućanskim predmetima ili amuletima poput ovih što se nalaze u zbirci.¹⁰⁰ Prva (*Katalog br. 5.*) figurica je amorfn a, ali po stavu možemo prepoznati da je riječ o Besu,¹⁰¹ dok je druga figurica (*Katalog br. 6.*) fragment na kojem je vidljiv gornji dio lica (oči, uši, obrve) te pokrivalo za glavu sa četiri vrha.¹⁰²

Idući predmeti predstavljaju amulet hramskog stupa *uađ* u obliku stabljike papirusa. Iako je papirus najpoznatiji kao biljka od koje se proizvodila podloga za pisanje istoga naziva, za Egipćane je imala puno veće značenje. Povezivali su je s konceptom rasta i pomlađivanja zbog čega je najčešće bila prikazivana u zelenoj ili plavoj boji. Amulet je bio važan i u pogrebnom smislu jer se stavljao oko vrata pokojnika.¹⁰³ U zbirci se nalaze dva *uađa*: prvi (*Katalog br. 7*) predstavlja hramski stup sa zatvorenim cvijetom papirusa i rupom u vrhu što upućuje da je bio dio nakita,¹⁰⁴ dok je za drugog (*Katalog br. 8*) autentičnost upitna.¹⁰⁵

Oko *uđat*, poznato i kao Horusovo ili Raovo oko, bilo je najpoznatiji egipatski zaštitni amulet. Naziv se odnosi na oko koje je Horus izgubio u borbi sa Setom oko trona nakon Ozirisove smrti. Nije sigurno na koje se Horusovo oko ovo odnosilo, s obzirom na to da je desno bilo sunce te se povezivalo sa bogom sunca Ra, dok je lijevo predstavljalo mjesec i boga Tota. Ono je bilo simbol žrtvovanja, zacjeljivanja i zaštite zbog mita o Ozirisu prema

⁹⁸ Idem: 23

⁹⁹ Idem: 24

¹⁰⁰ Ions 1990: 110-112

¹⁰¹ Girardi-Jurkić et al. 2001: 24

¹⁰² Idem: 24

¹⁰³ Andrews 1994: 82-83

¹⁰⁴ Girardi-Jurkić et al. 2001: 24

¹⁰⁵ Idem: 28

kojem se Horusovo oko oporavilo uz Totovu pomoć, nakon što ga je Set izbio te ga je Horus ponudio svome pokojnom ocu Ozirisu u nadi da će obnoviti njegov život. Amulet je bio toliko snažan da ga je vratio u život. Ovaj mit je uvelike utjecao na vjerovanje da *uđat* može izliječiti dijelove tijela na koje se stavlja. Amulet se izrađivao od vremena Starog kraljevstva do rimskog razdoblja. Budući da se izrađivao kroz tako dugi period oblici su brojni i različiti kao i materijal izrade.¹⁰⁶ U zbirci se nalazi 5 predmeta koji simboliziraju oko uđat. Na 4 (*Katalog br. 9-13*) su vidljive osnovne karakteristike: ljudsko oko s obrvom iznad te ispod dvije suze, jedna pada okomito dok je druga u obliku polu-elipse.¹⁰⁷ Peto oko (*Katalog br. 14*) je amorfno, bez jasnih detalja, smješteno u krug što asocira na solarni simbol. Svi imaju rupu za nizanje.¹⁰⁸

Iako znamo da sljedeći predmet prikazuje cvijet, nismo sigurni o kojem je točno riječ, ali možemo pretpostaviti da je riječ o lotusu s obzirom na njegovu popularnost u egipatskoj mitologiji. Smatrali su ga simbolom sunca, uskrsnuća, ponovnog rođenja ili stvaranja svijeta zbog svoga svojstva da kroz noć zatvori svoje latice i spusti se ispod razine vode, dok bi sa prvim zrakama izlazećeg sunca ponovno izašao na površinu i otvorio latice. Na spomen lotusa nailazimo u jednoj od četiri inačice nastanka svijeta prema hermopolskoj kozmogoniji u kojoj je lotus izronio iz voda „Jezera dvaju noževa“, a nakon što su mu se latice rastvorile u sredini rodilo se božansko dijete - Ra. Cvijet, koji je bio simbol Gornjeg Egipta, često je korišten kao motiv u umjetnosti, kao ukras ili amulet za kojeg su vjerovali da donosi sreću. Također, vjerovalo se da njegov miris ima božansko podrijetlo zbog čega se koristio u ritualima, kozmetici, medicini i mirisnim mastima.¹⁰⁹ Predmet koji se nalazi u zbirci prikazuje lotus koji je bio dio nakita (*Katalog br. 15*).¹¹⁰

Kukac balegar, poznatiji kao skarabej, bio je jedan od najpopularnijih egipatskih amuleta koje je nosio običan puk.¹¹¹ Spada u vrstu kukaca koji skuplja izmet u kuglicu veličine oraha te potom tu kuglicu gura stražnjim nogama kroz podzemne tunele preko brojnih prepreka. Na kraju taj izmet pojede ili liježe jaja na njemu te se ličinka, nakon što se izlegne, hrani tom lopticom izmeta. Egipćani su vjerovali da se ličinke stvaraju u samome izmetu zbog čega je skarabej bio simbol stvaranja novog života i uskrsnuća. Ove

¹⁰⁶ Andrews 1994: 43-44

¹⁰⁷ Girardi-Jurkić et al. 2001: 24-26

¹⁰⁸ Idem: 26

¹⁰⁹ Ions 1990: 29

¹¹⁰ Girardi-Jurkić et al. 2001: 28

¹¹¹ Uranić 1997-1998: 273

karakteristike skarabeja potaknule su Egipćane da ga usporede s Heperom, bogom koji predstavlja jedan oblik boga Ra, jutarnje, izlazeće Sunce, kojeg su zamišljali kako gura Sunce nebom.¹¹² Najčešće su se nosili kao privjesci, a budući da su Egipćani vjerovali u magijsku snagu riječi, na njih su se urezivala različita zaštitnička, moćna imena, naročito imena božanstava i velikih faraona.¹¹³ Skarabej koji se nalazi u zbirci (*Katalog br. 16*) ima s gornje strane urezan oblik balegara dok su s donje strane urezani nerazgovjetni znakovi. Na predmetu nalazimo i rupu za nizanje što dokazuje da je bio dio nakita koji je služio kao amulet.¹¹⁴

Posljednji predmet u ovoj skupini je perla cilindričnog oblika (*Katalog br.*) koja je vjerojatno bila dio ogrlice.¹¹⁵

3. Analiza i interpretacija spomenika egipatskih kultova u Istri

3. 1. Bogovi

Egipatski kultovi su bili veoma popularni jer su bili otvoreni svima bez obzira na rod, spol, etničku pripadnost ili društveni položaj. Pristup je bio čin osobnog i slobodnog izbora pojedinca te on nije bio obvezan nikakvim lokalnim vjerskim običajima ili službenom vjerskom tradicijom. Pojedinaac je također mogao i dalje štovati druge vjere, bogove ili misterije, budući da pristup egipatskim kultovima nije značio vjersku isključivost.¹¹⁶ Oni su u helenističko-rimskom svijetu bili izrazito misterijski zbog čega su bili dodatno atraktivni te se vjerovalo da pružaju nešto više, da dovode vjernike u prisniji, bliži odnos sa božanstvima.¹¹⁷

S obzirom na cijeli niz funkcija, važnosti i popularnosti koju je Izida uživala u Egiptu, nije iznenađujuće da je to žensko božanstvo veoma brzo postalo dominantna figura koja se proširila po helenističkom i rimskom svijetu. Epigrafski spomenici nađeni u Kopru, Novigradu, Trstu, Galijani i Poreču idu u prilog tome da je tako bilo i na istarskom području gdje se ovaj kult postepeno proširio i ukorijenio. Zavjetni natpisi, kao jedini čvrst dokaz

¹¹² Andrews 1994: 50-52

¹¹³ Uranić 1997-1998: 273-274

¹¹⁴ Girardi-Jurkić et al. 2001: 28

¹¹⁵ Idem: 28

¹¹⁶ Selem 1997a: 33

¹¹⁷ Idem: 32-33

vjerske pripadnosti osobe koja ih podiže,¹¹⁸ svjedoče činjenici da je Izida bila jedino egipatsko božanstvo na području Istre za koje imamo sigurnu potvrdu da se javno štovalo te se dovodi u vezu sa carskim kultom. O ikonografskom prikazu nažalost ne možemo govoriti budući da su nađeni samo epigrafski nalazi. Također, bitno je napomenuti da se Izida štovala u tetradi sa suprugom Serapisom te Harpokratom i Anubisom (iako se kasnije javljaju samo Izida i Serapis kao par) što u Istri dosad nije potvrđeno¹¹⁹.

Stapanjem osobina egipatske božice Izide i rimske Fortune dolazi do sinkretističkog božanstva Izide-Fortune. Vjerovalo se da Izida unosi smisao i red u djelovanje sreće te smisao, red i razlog u sudbinu. To vjerovanje objašnjava popularnost ovog božanstva budući da je tadašnji čovjek osjećao potrebu za potporom koja bi pomogla da mu se njegova osobna sreća što više osmjehne.¹²⁰ Dvije, ikonografski veoma slične, male statuete nađene u Loronu i Savudriji svjedoče štovanju ovog božanstva. Iako je poznato da je kult bio javno prakticiran na rimskom prostoru, ovi nalazi govore u prilog njegovom prakticiranju u kućnim svetištima te nam daju potvrdu samo o privatnom prakticiranju istoga.

U helenističko-rimskom razdoblju glavni božanski par postaju Izida i Serapis. On kao svojevrsni nasljednik Ozirisa preuzima ulogu državnog boga i njegove funkcije u službenoj religiji. Oziris se i dalje štuje, međutim on sada postaje bog tajnih obreda, bog misterija, čija se funkcija ponajviše nastavlja u izidinskim misterijima. Tome nije pridonijelo samo njegovo egipatsko podrijetlo i vezanost uz svete tajne Egipta, već i njegova narav patećeg Boga, onoga koji proživljava muku.¹²¹

Za figurice Ozirisa i Apisa možemo pretpostaviti da su bili dio lararija, malih kućnih svetišta, koji su se obično nalazili u sklopu bogatijih ili siromašnijih *villa rustica*. Iz tog razloga nije isključeno da se možda uopće nisu štovali u punom smislu te da je riječ o možda posve slučajnim nalazima.

3. 2. Sljedbenici

Najviše informacija o sljedbenicima donose nam epigrafski spomenici posvećeni Izidi, no njih nažalost nema mnogo. Na vjerojatno najvažnijem spomeniku, žrtveniku iz Kopra

¹¹⁸ Idem: 156

¹¹⁹ Idem: 35

¹²⁰ Idem: 37-38

¹²¹ Idem: 42

(*Katalog br. 36*), nalazimo ime dedikanta Lucija Valerija Memora, *sevira Augustala*. Kolegij *sevira Augustala* smatran je državnom institucijom. Službu ovih šestero magistrata činili su pripadnici oslobodilačkih staleža koje je biralo gradsko vijeće. Iako je titula značila veliku čast, važnu poziciju i uglednost u gradu, imala je i svoje mane budući da su troškove svoje službe plaćali iz vlastitih sredstava što je dovelo do toga da je ova funkcija postajala sve veći teret. Također su promicali kult carske osobe.¹²² Dedikant je žrtvenik posvetio Izidi prema njezinoj opomeni te isti podignuo javno što svjedoči o javnom prakticiranju kulta, a budući da prema navedenoj tituli znamo da je posvetitelj bio službenik carskog kulta to dovodi kult Izide u vjerojatnu vezu sa prakticiranjem kulta rimskog cara.¹²³ Nažalost, samo ime dedikanta nam ne donosi nešto više informacija, osim što imenska formula sugerira dobar društveni položaj i imovinski status.

Na žrtveniku iz Novigrada (*Katalog br. 38*) vidljiva je posveta Uzvišenoj Izidi (*Isis Augusta*). Na žrtveniku iz Poreča (*Katalog br. 46*) nalazimo uporabu istog termina, iako su neki autori slovo P zabilježeno pred Izidinim imenom povezivali u tvorbu *EPISIDI*, no nema sumnje da je riječ o posveti božici.¹²⁴ Na žrtveniku iz Trsta (*Katalog br. 37*) nalazimo istu formulaciju. Na ovim spomenicima nisu vidljiva imena i funkcija posvetitelja, no riječ *Augusta*, koja je jasno vidljiva na njima, potvrđuje službeni karakter Izidina kulta i dovodi ga u vezu s carskim. Epitet *Augusta* je među najčešćima što se pridaju aleksandrijskoj božici u rimskom razdoblju.¹²⁵

Na spomeniku iz Galizane (*Katalog br. 27*) nalazimo samo ime posvetitelja Kvinta Lutacija Jukunda koji je spomenik podignuo prema Izidinoj zapovjedi. *Jucundus* bi sugeriralo da je posvetitelj oslobođenik, ali iz toga dijela natpisa ne možemo zaključiti u kojoj službi budući da ona nije navedena. Uz natpis na spomeniku nalazimo i niz kultnih predmeta: sistrum i još jedan glazbeni instrument, trozub, bista s mačjom glavom (*Bastet?*), posuda, dupin, snop munja i ptica, polumjesec, kompas (?), ptica (paun?) na sferi, klasje, koplje, kliješta, čekić, krilati Harpokrat sa psom, nož (?) i falus, dvostruka sjekira, augurov štap, frula, siringa, cimbali, dvije amfore, veslo, kormilo, štap sa zmijom i kaducej.¹²⁶ Za neke od predmeta ne možemo točno odrediti što prikazuju, kao što ne možemo znati da li su svi navedeni atributi Izidini ili pripadaju nekom drugom ženskom istočnjačkom božanstvu, no

¹²² Giunio 2013: 212

¹²³ Selem, Vilogorac Brčić 2015: 11

¹²⁴ Idem: 14

¹²⁵ Selem 1997a: 55

¹²⁶ Selem, Vilogorac Brčić 2015: 17-18

možemo pretpostaviti da su korišteni u nekim svetkovinama ili ritualima posvećenim božici što bi dedikanta činilo kulturnim službenikom. Međutim, na istarskom tlu nije utvrđeno nijedno izidinsko svetište te nemamo nikakve informacije o mogućim svetkovinama ili ritualima koji su se obavljali u čast božici.

Spomenici su nađeni u gradovima uz obalu i nedaleko obale te se neka zanimanja osoba koja su sudjelovala u širenju i prakticiranju kultova nameću sama od sebe. Istra je bila područje na kojem se, zbog njezinog geografskog položaja i značaja, odvijala intenzivna trgovina, gdje su se nalazili gospodarsko-poljoprivredni centri i ljetnikovci, stacionari vojnika, gladijatora i robova. To je utjecalo na društveno-gospodarske, socijalne i naravno vjerske promjene na području Istre. Izidin kult je bio jednako štovan od cijele palete različitih staleža: od pomoraca, trgovaca, činovnika, službenika, svećenika do gladijatora, robova, oslobođenika. Bitno je napomenuti da je Istra bila područje jako intenzivnog migracijskog kretanja te je mnogo sljedbenika bilo samo „u prolazu“, iako ih se mnogo i trajno naselilo. Svaki od tih staleža je svojom razvijenom duhovnošću, svojim vjerovanjima i djelovanjem utjecao na religiozni život stanovnika.¹²⁷

Božanstvo Izide-Fortune se možda štovalo javno zajedno s Izidom, no to nije potvrđeno. Nalazi Ozirisa i Apisa pripadaju skupini votivnih figura što nam govori da se njihovi kultovi možda uopće nisu prakticirali u pravome smislu. Ovi predmeti zasigurno nisu bili štovani javno, već privatno, u kućnim svetištima. Iako možemo pretpostaviti da su štovatelji ovih božanstava također pripadali nizu različitih staleža, nažalost, više informacija o tome nemamo.

3. 3. Prostor

Na karti Istre (*Prilog 2*) označeni su gradovi u kojima su nađeni spomenici egipatskih kultova. Riječ je o gradovima koji se nalaze na zapadu ili jugu Istre. Tako spomenike posvećene Izidi nalazimo u obalnim gradovima Poreču i Novigradu, u Galižani te obalnim gradovima Trstu, koji pripada Italiji, i Kopru, koji pripada Sloveniji. Usprkos današnjoj situaciji, Trst i Kopar su našli mjesto u ovome radu kako bi pregled bio potpun. Činjenica da su Poreč i Trst imali status kolonije nam govori da se Izidin kult podjednako prakticirao u urbanim centrima i na gospodarskim imanjima drugih gradova. Statuete Izide-Fortune nađene

¹²⁷ Girardi-Jurkić 1976: 215

su u zapadnim gradovima Lorona i Savudrije, figurica Ozirisa u Balama dok je mjesto nalaza figure Apisa nažalost nepoznato, ali se pretpostavlja da je podrijetlom iz Istre. Ovi predmeti su se zasigurno nalazili na gospodarskim imanjima budući da ove lokacije nisu bile urbanistički centri te su se najvjerojatnije štovali privatno, u kućnim svetištima, lararijima.

Razlog zbog kojeg su spomenici nađeni u navedenim gradovima, dakle gradovima koji su na obali ili relativno blizu nje, leži u trokutastom obliku istarskog poluotoka koji je zbog svoje veoma razvedene zapadne i južne morske obale i velikog broja otoka, uvala i zaljeva oduvijek bio pogodan za brodarenje, pomorsku trgovinu i razmjenu dobara. Upravo zbog ovih geografskih značajki Istra je od prapovijesnog doba pa sve do antike bila izložena brojnim kulturnim, trgovačkim i općecivilizacijskim utjecajima. S kopnene strane, brdski masivi Ćićarije i Učke na sjeveru, oduvijek su dijelili Istru od izravnih kulturnih kontinentalnih utjecaja i etničkih miješanja. Usprkos tome utvrđene su kopnene komunikacije sa sjeverom i sjeverozapadom Europe iako je vidljivo prema lokacijama ovih gradova da je upravo more bilo odlučujuća poveznica sa sredozemnim narodima i prostorima.

Iako možemo pretpostaviti da je na tlu Istre postajalo neko konkretno religijsko središte ili svetište sudeći prema veličini i vrsti nekih spomenika, to zasada nije potvrđeno arheološkim ostacima.

Potrebno je spomenuti Akvileju kao grad koji je imao važnu ulogu u povijesti Istre i sjevernog Jadrana. Akvileja postaje nakon Augustova preustroja države krajem I. st. pr. Kr. glavnim gradom italske desete regije - *Regio X*. Zbog povoljna položaja na raskrižju pomorskih i kopnenih putova, između Jadrana i srednje Europe ona je postala važnim gospodarskim središtem i nezaobilaznom vezom između sjeverne Italije i podunavskih provincija. U nju su vodili svi pomorski priobalni putevi i iz Veneta i iz Istre, a od nje su se granale ceste prema sjeveru (*Iulium Carnicum*, *Forum Iulli*), sjeveroistoku (*Emona*, *Poetovio*), istoku (*Tergeste*, *Tarsatica*). Iz ovih razloga Akvileju možemo smatrati jednim od žarišnih mjesta s kojeg su se egipatski kultovi širili i po našem području budući da je veliki broj spomenika svih vrsta posvećenih egipatskim božanstvima nađen upravo u tome gradu.¹²⁸

¹²⁸ Brusin 1957: 59

3. 4. Vrijeme

Precizna datacija ovih spomenika je nažalost nemoguća i samim time nije moguće odrediti u vrijeme kojeg cara su nastali. Činjenica da su većina vladara toga perioda bili veliki pobornici egipatskih kultova samo dodatno otežava situaciju. Okvirnom datacijom spomenike možemo smjestiti u period od I. do II. stoljeća što je u skladu s vremenom u kojem egipatski kultovi doživljavaju svoj vrhunac u Rimskome Carstvu, a samim time i na području Istre.

Najranije su datirani žrtvenik iz Galižane posvećen Izidi i kip Izide-Fortune iz Lorona koji se svrstavaju u I. stoljeće. Budući da je poznato da August nije podržavao egipatske kultove, kao ni njegov nasljednik Tiberije koji je progonio sljedbenike tih božanstava, možemo zaključiti da je spomenik nastao negdje između vladavine Tiberijeva nasljednika Kaligule (37.-41.) pa sve do vladavine zadnjeg cara Flavijevaca Domicijana (81.-96.) ili eventualno Trajana (98.-117.).

Žrtvenici iz Kopra i Trsta posvećeni Izidi kao i kip Ozirisa iz Bala, kip Apisa i kip Izide-Fortune iz Savudrije, datirani su u period između I. i II. stoljeća. Kako nije moguće pobliže odrediti godinu u kojoj su spomenici nastali ovo nam daje još više mogućnosti nagađanja u vrijeme kojeg cara su točno nastali. Taj period obuhvaća vrijeme između vladavine Tiberijeva nasljednika Kaligule pa sve do Septimija Severa kao prvog iz dinastije Severa (193. - 211.).

U II. stoljeće datiramo žrtvenik posvećen Izidi iz Novigrada što nam govori da je mogao nastati bilo kada u razdoblju od Trajana do Septimija Severa. Prema dosadašnjim istraživanjima nemamo kasnijih potvrda, no to ne znači da neće biti nađene u novijim istraživanjima.

Od vremena dinastije Flavijevaca¹²⁹ počevši s Vespazijanom (69.-79.), Titom (79.-81.) te Domicijanom (81.-96.) pa nadalje, egipatski kultovi se naglo populariziraju te tada najvjerojatnije dosežu legalitet i punu podršku vladara na dulji vremenski period zbog čega možemo pretpostaviti da je ipak većina ovih predmeta nastala u vrijeme vladavine Flavijevaca.

¹²⁹ Kronologija rimskih careva je preuzeta sa stranice: www.starapovijest.eu

4. Zaključak

Egipatski kultovi su svoju popularnost u Rimskom Carstvu dugovali otvorenosti i pristupačnosti zbog čega su veoma brzo privukli veliki broj vjernika, kao i cijeli niz careva koji su ih podržavali što je vidljivo na sačuvanim spomenicima kroz cijeli rimski prostor. Istra je u rimsko doba bila dio jedne od italjskih regija pod nazivom *Regio X*. zbog čega dokaze o štovanju egipatskih božanstava možemo naći i na tlu Istre.

Cilj ovoga rada je bio predstaviti potpun pregled spomenika ili predmeta koji su na bilo koji način vezani uz egipatske kultove na Istarskom tlu što vjerujem da sam postigla. U radu je obrađeno sveukupno 46 predmeta, iako tek za 9 možemo reći da nedvojbeno svjedoče o štovanju egipatskih i sinkretiziranih egipatsko rimskih božanstava kao i o postojanju orijentaliziranog stanovništva i njihovih vjerovanja na prostoru Istre u rimsko doba. Nalaze sam podijelila u tri skupine: spomenici koji nedvojbeno svjedoče prakticiranju egipatskih kultova u Istri; spomenici koji potencijalno svjedoče egipatske kultove, dakle ne možemo znati da li se zaista prakticirali ili su se njihovi elementi koristili kao svojevrsan ukras; spomenici Austrijske zbirke nepoznatog donatora koji se danas nalaze u Arheološkom muzeju Istre.

Od spomenika prve grupe najvažniji su nam oni epigrafski posvećeni Izidi s obzirom na to da svjedoče o javnom i službenom statusu kulta. Na spomeniku iz Kopra kao dedikant se navodi *sevir Augustal*, a to dovodi kult Izide u vjerojatnu vezu sa štovanjem kulta rimskog cara budući da nam je poznato da se kolegij *severa Augustala* smatrao državnom institucijom čiji su pripadnici promicali kult carske osobe. Na spomeniku iz Galižane nalazimo cijeli niz kultnih predmeta koji su možda korišteni u neakvim svetkovinama ili ritualima posvećenim božici, što bi dedikanta činilo možda kultnim službenikom. Iz imenske formule posvetitelja možemo pretpostaviti da je riječ o oslobođeniku, ali ne znamo u kojoj službi budući da ona nije navedena. Spomenici iz Novigrada, Poreča i Trsta također jasno potvrđuju javni i službeni karakter Izidina kulta i dovode ga u vezu s carskim, što možemo zaključiti zahvaljujući posveti *Isis Augusta* (Uzvišenoj Izidi) koja je vidljiva na njima. Kultovi Izide-Fortune, Ozirisa i Apisa nađeni u Savudriji, Loronu i Balama nam također donose potvrdu sigurnog štovanja, no ne i javnog, iako za kult Izide-Fortune možemo pretpostaviti da se prakticirao javno, ali dosada nisu nađeni dokazi koji idu tome u prilog. Možemo pretpostaviti da su navedena božanstva bila prihvaćena od cijelog niza različitih staleža, čemu je svakako pripomogao geografski položaj Istre zbog kojeg je bila izložena brojnim kulturnim,

trgovačkim i općecivilizacijskim utjecajima. Gradovi u kojima su spomenici nađeni smješteni su na obali ili relativno blizu nje što nas dovodi do zaključka da je more bilo glavna poveznica pri širenju egipatskih kultova istarskim prostorom. Na temelju gradova u kojima su spomenici nađeni možemo pretpostaviti da se kult Izide prakticirao podjednako u urbanim centrima kao i na gospodarskim imanjima dok su se ostali najvjerojatnije prakticirali samo na imanjima, privatno, u kućnim svetištima. Spomenici su datirani u period od I. do II. stoljeća što je u skladu s vremenom u kojem se Izida smatrala zaštitnicom careva kao i vremenom najveće popularizacije egipatskih kultova u Carstvu. Iako je pobliža datacija nemoguća možemo pretpostaviti da je riječ o vladavini dinastije Flavijevaca kao velikih pobornika egipatskih božanstava u čije vrijeme egipatski kultovi postaju veoma popularni.

Za kraj bih samo napomenula da se sve ovdje navedene pretpostavke i zaključci temelje na dokazima iz dosadašnjih istraživanja na istarskom tlu, no uvijek postoji mogućnost da će se na jednom od budućih istraživanja pronaći novi nalazi te da će samim time doći do novih otkrića.

5. Sažetak na engleskom jeziku

Although the topic of Egyptian cults is very interesting, unfortunately, the monuments proving the aforementioned's worship in Istria haven't been given enough attention. We've found mentions of their existence in many sources, but the mentions are always either dry listings or a small part of a greater whole. The monuments found in Istria suggest the worship of a whole range of Egyptian cults, but only a few are actually verified. In this paper I have tried to consolidate all the findings of Egyptian cults in the Istrian area, no matter if the findings were monuments coming from the hands of an unknown donor; or if they are verified or potential. The term potential here signifies that as of yet, we cannot be certain if the cults were actually worshipped or their elements were simply used as a decoration, most commonly in architecture. I have strived to expand on the catalogue's scarce writings about each individual object to something more than simple listings. In the last part of the paper, more attention is given to cults of the goddess Isis, the syncretic deity of Isis-Fortuna, the god Osiris and the sacred bull Apis, which are all verified through the findings of epigraphic monuments and votive figures. The paper is appended with the illustrated catalogue and a geographical map of Istria marked with the locations of the monuments confirming the worship of Egyptian deities in the Istrian area.

6. Popis literature

6. 1. Kratice

AE	<i>L'Année épigraphique</i> , Paris.
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> . ed. Theodor Mommsen et. al., Berlin, od 1863.
IIt	<i>Inscriptiones Italiae</i> , Roma.
EDSC	<i>Epigraphik Datenbank Clauss-Slaby</i> . Baza podataka latinskih natpisa. http://www.manfredclauss.de/gb/index.html (posjet 20.11.2016.)
EDH	<i>Epigraphische Datenbank Heidelberg</i> . Baza latinskih natpisa. http://www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=en (posjet 20.11.2016.)
EDR	<i>Epigraphic database Roma</i> . Baza podataka latinskih natpisa. http://www.edr.it/English/index_en.php (posjet 20.11.2016.)
IBIS	Jean Leclant, <i>Inventaire bibliographique des Isiaca, Répertoire analytique des travaux relatifs à la diffusion des cultes isiaques 1940-1969</i> , Leiden, New York: Brill, 1972. – 1991.
ILJug	A. i J. Šašel, <i>Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae ed editae sunt, Situla 5</i> , Ljubljana, 1963.
LIMC	<i>Lexicon iconographicum mythologiae classicae</i> . Baza ikonografskih spomenika. http://www.limcfrance.fr/presentation (posjet 20.11.2016.)
Malaise, Inv., 1972	Malaise, Michel, <i>Inventaire préliminaire des documents égyptiens retrouvés en Italie, EPRO, 21</i> , Leiden, 1972.
RICIS	<i>Recueil des inscriptions concernant les cultes Isiaque</i> . Laurent Bricault, Paris, 2005.
SIRIS	Ladislav Vidman, <i>Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae</i> , Berlin, 1969.

6. 2. Bibliografija

- Alvar 2008: Alvar, Jaime. *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*, Leiden: Brill 2008.
- Andrews 1994: Andrews, Carol. *Amulets of Ancient Egypt*, London: British Museum Press, 1994.
- Bricault 2001: Bricault, Laurent. *Atlas de la diffusion des cultes Isiaques*, Paris: Diffusion de Boccard 2001.
- Brusin 1957: Brusin, Giovanni B. *Guida di Aquilea*, Padova 1957.
- Budicin et al. 2009: Budicin, M., Giuricin, E., Ivetic, E., Matijašić, R., Mihovilić, K., Moscarda Oblak, O., Paoletti, G., Radossi, G., Salimbeni, F., Sponza, A., *Istra kroz vrijeme. Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku*, Rovinj: Centar za povijesna istraživanja-Rovinj, 2009.
- Budischosvky 1977: Budischosvky, Marie Christine. *La diffusion des cultes isiaques autour de la mer Adriatique*, Leiden: Brill, 1977.
- Cumont 1956: Cumont, Franz. *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York: Dover, 1956.
- Daly 2009: Daly, Kathleen N. *Greek and Roman Mythology A to Z*, New York: Chelsea House Publications, 2009.
- Degrassi 1933: Degrassi, Atilius. „Valdarsa, dedica alla Mater Magna Deorum”, *Notizie degli scavi*, 1933, 381-383.
- Degrassi 1935: Degrassi, Atilius. „Notiziario acheologico, 1932-1933.” u *AMSI*, 45, Pola 1936, 385-397.
- Degrassi 1936: Degrassi, Atilius. *Inscriptiones Italiae*, X/III, *Histria Septemtrionalis*, Roma 1936.
- Degrassi 1962: Degrassi, Atilius. „Salvore, scoperta d'antichità Romane” u *Scritti vari di Antichità*, 2, Venezia – Trieste 1962, 881-886.

- Degrassi 1970: Degrassi, Atilius. „Culti dell'Istria Preromana e Romana” u *Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970, 615-632.
- Dukovski 2004: Dukovski, Darko. *Istra: kratka povijest dugog trajanja: od prvih naseobina do danas*, Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, 2004.
- Džin 1999: Džin, Kristina. „Katalog der Gegenstände aus der antiken und statistiken Epoche“ u *Der Zauber Istriens. Eine Ausstellung über kroatische Geschichte, Kunst und Kultur*, Pula 1999, 47-61.
- Fischer 1996: Fischer, D. *Das römische Pola, München* 1996.
- Girardi-Jurkić 1972: Girardi-Jurkić, Vesna. „Rasprostranjenost kulta Magne Mater na području Istre u rimsko doba“ u *Histria Antiqua* III/1, Pula 1972, 37-47.
- Girardi-Jurkić 1972a: Girardi-Jurkić, Vesna. „Izbor antičke kulte plastike na području Istre“ u *Materijali Arheološkog društva Jugoslavije*, Zadar 1972, 209-223.
- Girardi-Jurkić 1972b: Girardi-Jurkić, Vesna. „Portreti na nadgrobnim stelama Zbirke antičkog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli“ u *Jadranski zbornik*, VIII, Rijeka-Pula 1972, 359-382.
- Girardi-Jurkić 1974: Girardi-Jurkić, Vesna. „Arte plastica del culto come determinante l'esistenza dei culti romani e sincretici nella regione istriana“, u *Atti di Centro di ricerche storiche*, Trieste-Rovigno 1974, 7-33.
- Girardi-Jurkić 1976: Girardi-Jurkić, Vesna. „Izbor antičke kultne plastike na području Istre“ u *Narodni list*, Zadar 1976, 209-215.
- Girardi-Jurkić 1978: Girardi-Jurkić, Vesna. „Kultovi plodnosti na području antičke Istre“ u *Zbornik radova 26. sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije*, Rijeka, 1978, 37-47.
- Girardi-Jurkić 1985: Girardi-Jurkić, Vesna. „L'Istria in epoca romana“ u *Monografije i katalogi, Arheološki muzej Istre*, Pula 1985, 54-96.
- Girardi-Jurkić 2005: Girardi-Jurkić, Vesna. *Duhovna kultura antičke Istre: Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, Zagreb: Školska knjiga, 2005.

- Girardi-Jurkić et al. 2001: Girardi-Jurkić, V., Džin, K., Uranić, I. *Egipatska religija i antička Istra*, Pula: Arheološki muzej Istre, 2001.
- Giunio 2003: Giunio, Kornelija A. „Egyptian gods on the eastern Adriatic coast”, u *Aegyptus and pannonia 1 – Acta symposii anno 2000*, Budapest 2003, 21-65.
- Giunio 2013: Giunio, Kornelija A. „Kolegij sevira julijala i začeci carskog kulta u rimskom Zadru (Iader)” u *Archeologia Adriatica*, VII, Zadar 2013.
- Gnirs 1915: Gnirs, A. *Pola – Ein Führer durch die antiken Baudenkmäler und Sammlungen*, Wien 1915.
- Ions 1990: Ions, Veronica. *Egipatska mitologija*, Opatija: Otokar Keršovani, 1994.
- Kandler 1855: Kandler, Pietro. *Inscrizioni dei tempi romani reinvenute nell'Istria*, Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1855.
- Kovačić, Tassux 2000: Kovačić, Vladimir i Tassaux, Francis. *Od masline do amofore*, Poreč: Pučko otvoreno učilište i Zavičajni muzej Poreštine, 2000.
- Križman 1991: *Rimska imena u Istri: osobna imena na istarskim natpisima iz rimskog doba*, Zagreb: Latina & Graeca, 1991.
- Križman 1997: Križman, Mate. *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula: Zavičajna naklada „Žakan Juri”, 1997.
- Maionica 1879: Maionica, H. „Trieste, Pola, Aquilea“ u *AEMO*, 20, Wien 1879, 36-62.
- Manasse 1978: Manasse, G. C. *La decorazione architettonica romana di Aquilea, Trieste, Pola, Aquilea*, 1978.
- Mirabella 1949: Mirabella, Roberti M. „Notiziario acheologico, 1940-1948.” u *AMSI*, 53, Venezia 1949, 271 i d.
- Mlakar 1957: Mlakar, Štefan. „Neki novi antikni nalazi u Istri“ u *Jadranski zbornik*, II, Pula 1957, 433-448.
- Mlakar 1962: Mlakar, Štefan: *Istra u antici*, Pula: Arheološki muzej Istre, 1962.
- Mlakar 1978: Mlakar, Štefan. *Antička Pula*, Pula: Otokar Keršovani, 1978.
- Mlakar 1979: Mlakar, Štefan. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi sad: Katalog, 1979.

- Modonesi 1995: Modonesi, Denise. *Museo Maffeiano. Iscrizioni e rilievi sacri latini*, Roma, 1995.
- Perc 1968: Perc, Bernarda. *Beiträge zur Verbreitung ägyptischer Kulte auf dem Balkan und in den Donauländern zur Römerzeit*, doktorska disertacija: München, 1968.
- Plutarh 1993: Plutarh. *O Izidi i Ozirisu*, prev. Ljiljana Živković, Zagreb: Integra, 1993.
- Portulano, Kovačić 1999: Portulano, Brunelli i Kovačić, Vladimir. „Ritrovamento di un bronzetto di Iside-Fortuna a Loron (Parenzo-Istria)“ u *Atti e memorie della Società istriana di Archeologia e storia Patria*, N. S. 47, Parenzo – Venezia – Trieste 1999, 501-511.
- Portulano Kovačić 2001: Portulano, Brunelli i Kovačić, Vladimir. „Bronzetto di Iside-Fortuna“ u: *Loron (Croatia), Un grand centre de production d'amphores à huile istriennes*, Bordeaux 2001, 267-268.
- Puschi 1914: Puschi, A. „Nesazio. Scavi degli anni 1906, 1907 e 1908“ u *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia Patria*, 30, Parenzo-Venezia-Trieste 1914, 1-75.
- Reichel 1893: Reichel, Gulielmus. „Beschreibung der Sculpturen im Augustustempel in Pula“ u *AEMO* 16, 1893, 1-13.
- Selem 1997a: Selem, Petar. *Izidin trag: egipatski kultni spomenici u rimskom Iliriku*, Split: Književni krug, 1997.
- Selem 1997b: Selem, Petar. „Egipatska teoforna imena na tlu Hrvatske“, u *Opuscula archaeologica*, Zagreb 1997., 109.
- Selem 2013: Selem, Petar. „Jupiter-Amon na srednjem Jadranu“ u *Znakovi i riječi IV*, zbornik projekta „Mythos – cultus – imagines deorum“, Zagreb: FF Press, 2002.
- Selem, Vilogorac Brčić 2015: Selem, Petar i Vilogorac Brčić, Inga. *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia I. – ROMIC I.*, Zagreb: Tiskara Rotim i Market, Lukavec, 2015.
- Starac 1996a: Starac, Alka. „Forum u Puli“ u *Opuscula archaeologica*, 20, Zagreb 1996, 71-89.

- Starac 1996b : Starac, Alka. „Rimska Pula – društveni život” u *Histria Archaeologica*, Pula 1996, 95-152.
- Starac 2002: Starac, Alka. *Istra od Epulona do Dioklecijana: rimsko vladanje u Histriji: društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi*, Pula: Zavičajna naklada „Žakan Juri”, 2002.
- Šašel-Kos 1999: Šašel-Kos, Marjeta. *Pre-roman divinities of the eastern Alps and Adriatic*, Ljubljana 1999.
- Tamaro 1930: Forlati Tamaro, Bruna. *Museo dell'Istria a Pola*, Venezia, 1930.
- Tomorad 2000: Tomorad, Mladen, „Šauabtiji u Dalmaciji i Panoniji”, u *Historijski zbornik*, 53, Zagreb 2000., 1-14.
- Tomorad 2003: Tomorad, Mladen. *Egipat u Hrvatskoj*, Zagreb: Barbat, 2003.
- Tomorad 2005a: Tomorad, Mladen. „Egyptian artefacts in the Archaeological museum of Istria in Pula (Croatia)“, u *Journal of Egyptological Studies*, Sophia 2005., 43-58.
- Tomorad 2005b: Tomorad, Mladen. „Egyptian antiquities in Croatia“, u *PalArch*, Amsterdam 2005, 1-24.
- Tomorad 2012: Tomorad, Mladen, „Bibliografija hrvatskih prinosâ proučavanju staroegipatske povijesti i kulture (od 1870. do svibnja 2012.)“, Zagreb 2012, 1-39.
- Uranić 2003: Uranić, Igor, „Sedam brončanih figura Harpokrata”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 2004., 192-195.
- Weisshaupl 1901: Weisshaupl, I. „Zur topographie des alten Pula“ u *Jahreshefte des Österreichisches Archäologisches Institut*, 4, Wien 1901, 169-208.
- Uranić 1997-1998: Uranić, Igor, „Akvizicija zbirke skarabeja i skaraboida Arheološkog muzeja u Zagrebu”, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 1997-1998., 273-279.

6. 3. Mrežne stranice

Stara povijest – moderan magazin za staru povijest, URL:

<http://www.starapovijest.eu/kronologija-rimskih-careva/> (posjet 29.11.2016.)